

Suomalaisen vanhuusturvan sisäisistä suhteista

TIMO KARJALAINEN

Suomalaisessa lakisääteisessä vanhuusturvassa on kaksi suurta osaa eli vanhuuseläkkeet ja julkinen vanhustenhuolto. Kansalaisten kannalta kummankin osan rakenteet, esim. rahoitus, ovat nyt epäselviä. Suomalaiset ansaitsevat ns. laskennallisia eläkeoikeuksia varsin samanlaisin ehdoin ennen vanhuuseläkkeelle siirtymistään. Kukaan ei vain tiedä, paljonko kukin todella rahoittaa eläkejärjestelmää. Julkisen vanhustenhuollon palveluja ihmiset eivät ansaitse, vaan palveluja annetaan ns. tarpeen mukaan. Hoitonsa kuluista palvelujen käyttäjät maksavat käyttömaksuina noin viidenneksen, loput rahoitetaan veroista.

Käytännössä vanhuusturva toimii seuraavasti. Huono-onninen X, joka kuolee nuorena, menettää hyvin suuren summan rahaa. Jos X kuolee 65-vuotiaana ansaittuaan ns. 60 %:n työeläkkeen, hän menettää noin kymmenen vuoden vuositulon verran rahaa. Tämän arvoiseksi on Eläketurvakeskuksen johtaja Matti Uimonen (2003) arvioinut X:n eläkepääoman, jonka päälle eläkeläinen kuvaannollisesti istahtaa eläkejakson alkaessa. (Minun esimerkissäni X siis kuukahtaa rahakassan päälle.) Samalla X menettää julkiseen vanhustenhuoltoon uhraamiaan verorahoja. Vastaavasti hyvin pitkään elävä Y voi saada X:n kokeman tuplavahingon vastineeksi tuplavoiton. Ensinnäkin Y saa nauttia suuresta summasta vanhuuttaan turvaavaa eläkerahaa, joka on joltain osin peräisin nuorempana kuolleiden menettämistä rahoista. Y:n mahdollisuus tuplaan toteutuu, jos hän saa myös verovaroin rahoitettua julkista vanhustenhuoltoa. Tästäkin nuorempana kuolleet rahoittavat osan. Pitkän elämän salaisuus on siis osittain myös sosiaalitaloudellinen.

Se, miltä osin epäonnisen X:n tuplavahinko ja onnekkaan Y:n tuplavoitto ovat sattuman, mahdollisuuden ja eritoten välttämättömyyden määrittämiä tosiasioita, on artikkelini ydinasiaa. Tar-

kastelen seuraavassa suomalaista vanhuusturvaa systeeminä, joka koostuu kahdesta alajärjestelmästä ja niiden välisistä suhteista. Tämän systemisen kokonaisuuden kunnollinen selventäminen vaatisi kuitenkin erilaisten totuuskäsitysten, tietoteorioiden ja logiikan eri muotojen niin seikkaperäistä esittelyä, että kykenen artikkelissani vain raottamaan ovea ydinasiaan.¹

Malli ja sen osat

Filosofiklassikko Gottfried Wilhelm Leibniz jakoi totuudet välttämättömiin ja mahdollisiin. Jakoa havainnollistaa nopan heitto. Nopassa on kuusi mahdollista totuutta, joista yksi toteutuu eli muuttuu välttämättömäksi ja peruuttamattomaksi, kun noppa on heitetty. Toteutunut silmäluku on välttämättä tosi riippumatta siitä, havaitsemme silmäluvun vai olimme ja olemme pakotetut heittämään noppaa. Toteutuneella silmäluvulla on myös välttämättömiä seurauksia. Noppapelissä joko häviämme tai voitamme. Tiedämme myös, että muita mahdollisia totuuksia olisi ollut vain viisi (eikä esim. 7 tai 9), mutta ne eivät toteutuneet, eivätkä siten myöskään niiden seuraukset.

Vastaavasti, kun lakisääteinen vanhuudenturvajärjestelmä eli malli M_x on luotu eli on valittu sosiaaliturvan "tie" ja valittu tietä kulkemaan joukko ihmisiä, valinnoista seuraa välttämättömiä, mahdollisia ja sattumanvaraisia totuuksia, vaikkamme niitä havaitsisikaan. Kaikki vaihtoehdot eivät ole edes teoriassa mahdollisia, koska noppa on jo heitetty, mutta ilmeistä on, että on

¹Käsittelen asiaa perinpohjaisesti väitöskirjassani, joka on käsikirjoituksena olemassa.

paljon mahdollisuuksia, joita ei tuota ”sokea” satuma vaan jotka ovat rationaalisten ihmisten sääntelyvallassa.

Sosiaaliset totuudet ilmentyvät usein joko toisiaan täydentävästi tai sitten kumoavasti eli kaksijaksoisesti. Esimerkki kumoavasta kaksijaksoisuudesta löytyy K. R. Popperilta, jonka näkemystä voi kutsua totuuden mallisidonnaisuudeksi.² Aksiooman seuraus on Popperin mielestä logiikan teoreema: *ei ole yleisiä totuuden kriteerejä* (Popper 2000, 650, 651 & 1995).

Popperin totuusnäkemys johtaa sosiaalisissa malleissa ongelmiin. Sen perusteella näyttäisi ilmeiseltä, että Suomen lakisääteisessä vanhuuseläkejärjestelmässä eli mallissa M_1 olisi omat totuutensa, julkisessa vanhustenhuoltojärjestelmässämme M_2 omansa jne. Kukin malli olisi kuin oma erillismaailmansa eli mallin alaa havainnoiva olio, joka näkisi tosiasiat vain omasta näkökulmastaan, kulkisi omia teitään muista malleista välittämättä. Tässä katsannossa mallien totuudet kilpailisivat totuudellisuudellaan. Vahvan eli vaikutusvaltaisen eli selitysvoimaisen mallin (esim. M_1) totuus totuuden luojana voitaisi eli korvaisi eli kumoaisi heikomman mallin (M_2) totuudet. Vahvempi ei siis olisi vain oikeassa, vaan myös totuudellisempi.

Olisi kuitenkin outoa ajatella, että malleja M_1 ja M_2 kannattaisi tarkastella erillään toisistaan tai ylipäätään lakisääteisistä vanhuudenturvaamme irrallaan muusta yhteiskunnasta. On mahdollista, että olemme Suomessa ymmärtäneet M_1 :n ja M_2 :n väliset suhteet puutteellisesti juuri siksi, että tarkastelemme malleja liikaa toisistaan erillisinä tai annamme M_1 :n kumota M_2 :n, vaikka käytännössä ne voisivat olla toisiaan täydentäviä. Ehkä olemme kehittämiemme sosiaaliturvamallien vankeja emmekä näe ”ikkunaa” malleja yhdistäviin välttämättömiin totuuksiin, joita voisi käyttää apuna kehittäessämme lakisääteisistä vanhuudenturvaa yhdistäviä tietoteoreettisia standardeja mallin rakennuksen perustaksi.

²Popperin mielestä totuuksien pitää olla testattavissa ja tarvittaessa kumottavissa selitysvoimaisemman mallin totuuksilla. Eli jos totuuden X paikkansapitävyys on koeteltu eli testattu päteväksi mallissa M_1 , emme siitä voi varmasti päätellä, etteikö olisi mallia M_2 , jossa M_1 :n totuus X ei päisisikään. (Myös David Hume esitti tällaisen käsityksen.) Näin voi olla esim. silloin, kun M_2 on M_1 :stä yleisempi eli universaalimpi malli, eli M_1 on osa M_2 :ta. Esimerkiksi Einsteinin yleinen suhteellisuusteoria on Newtonin vetovoimateoriaa (M_1) universaalimpi malli (M_2), jonka erikoistapaus M_1 on. (Ks. esim. Popper 1995 & 2000.)

Standardi olisi hyödyllinen. Sen avulla voisimme havaita, jäsentää ja mitata sosiaalisia tosiasioita osittain yhteismitallisesti. Järjestelmät tulisivat paremmin läpinäkyviksi ja järjestelmän asiakkaille ymmärrettävämmiksi.

Yksilöllisyyden periaate

Standardin vakionäkökulmaksi ehdotan ihmisyksilön näkökulmaa. Koska ihmistä pidetään läntisissä demokratioissa sosiaalisen elämän tärkeimpänä subjektina, objektina ja mittana, on luontevaa, että vanhuuden sosiaaliturvajärjestelmien asiakkaana oleva ihmisyksilö on mallien tärkein yhteinen osa.

Sosiaalisen järjestelmän yksilöllinen läpinäkyvyys ilmenisi kahdella tavalla. Yhtäältä sen tarkoituksena olisi nähdä järjestelmän läpi yksilöön saakka: sosiaaliturvainstituutiot eli järjestelmät eli mallit näkisivät asiakkainaan olevat ihmisyksilöt niine piirteineen, jotka ovat järjestelmässä tarpeen objektiivisesti mitata. Toisesta näkökulmasta yksilö näkisi järjestelmän läpi eli sen olennaiset piirteet esim. vaaliessaan omaa etuaan järjestelmän rahoittajana ja turvan nauttijana.

Yksilön näkökulmasta lakisääteinen vanhuuseläkejärjestelmämme M_1 sisältää *käänteisen vahinkovakuutuksen* piirteitä, kuten myöhemmin osoitan. Suomen verorahoitteinen julkinen vanhustenhuolto M_2 on puolestaan yksilöllisen vahinkovakuutusjärjestelmän epäselvä sovellus. On toki ihmiselle vahinko, että ikäihminen joutuu viettämään viimeiset elinaikansa toimintakyvyttömänä, mutta inhimillisesti katsoen tämä ei ole julkisessa vanhustenhuollossa kovin suuri vahinko. Suurempi vahinko ihmiselle itselleen on tietenkin se, jos ihminen kuolee jo ennen ikääntymistään toimintakyvyttömäksi.

Yksilöllä on eräänlaisia rooleja eli osia ”elämän näytelmässä” tai ”elämän pelissä”. Tosiasiat, kuten ihmisiä kohtaavat vahingot ja niiden vastakkaisuusmuodot eli onni ja onnekkuus sekä niiden sekoitteet (”vahinko onnekkuudessa”, joilla sanoin voisi kuvata julkisen vanhustenhuollon asemaa sosiaaliturvassa), kiinnittyvät yksilöön kolmella päätavalla. A-osa on yksilön synnyinominaisuus ja kiinni yksilössä koko elinajan. A-rooliaan ihminen ”näyttelee” aina. A-osia ovat esim. yksilön perintötekijöistä aiheutuvat ominaisuudet, kuten ikä, sukupuoli, peritty fyysinen terveys, tarmo ja äly, synnynnäinen vammaisuus ja pitkäaikaissai-

raus sekä osa syntymässä saadusta aineellisesta, sosiaalisesta ja kulttuuriperinnöstä jne. B-osa kiinnittyy yksilöön jostain elämänvaiheesta loppuelinajaksi. B-osia ovat esim. yksilön eläessään kohtaamat pitkäaikaissairaudet ja vammat, asteittainen ikääntyminen toimintakyvyn heikkenemiseen jne. A- ja B-osat eivät siirry yksilöiltä toisille eksplisiittisessä muodossa. Ihmiset eivät vaihda rooliaan. Sen sijaan C-osa kiinnittyy yksilöön väliaikaisesti ja voi irrota elävästä tai kuolleesta yksilöstä eksplisiittisesti siirtyäkseen toiselle yksilölle tai toisille yksilöille. C-osia ovat mm. yksilön tulot, menot, aineellinen varallisuus sekä erimuotoiset aineelliset perinnöt, joista ns. implisiittisillä perinnöillä on suuri merkitys lakisääteisessä vanhuudenturvassa.

Turvan pelisääntöjä luotaessa ihmisten A-, B- ja C-osilla on turvajärjestelmässä eri merkitykset. Lakisääteisessä vanhuudenturvassa yksilöiden kesken uudelleen jaettavat resurssit eli vaihdettava omaisuus eli vaihdettavat hyödykkeet ovat C-osia, jolloin A- ja B-osat on perusteltua ottaa huomioon pelisääntöjä luotaessa. *Tavallisella yksilöllä* on lakisääteisessä vanhuudenturvassa välttämätön *kaksoisrooli* C-osassa. Kaksoisrooli ilmenee niin, että tavallinen yksilö on yhtäältä lakisääteisen vanhuuseläkejärjestelmän M_1 ja julkisen vanhustenhoidon järjestelmän M_2 rahoittaja eli panosasiakas eli tuen antajana tiettyinä elinaikoinaan (lähinnä ansiotyötä tehdessään) tietyissä paikoissa (työnteko Suomessa riittää sisäänpääsyehdoksi M_1 :n panosasiakkuuteen) tai jossain Suomen kunnassa (M_2 rahoitetaan pääosin kunnallisveroista). Toisaalta tavallinen yksilö nauttii tuen saajana yleensä vanhuuseläkkeistä eli M_1 :n tuotoksista jonkin aikaa, mutta ei niinkään usein M_2 :n tuotoksista. Julkisen vanhustenhoidon tuotosasiakkaaksi pääseminen edellyttää tavalliselta yksilöltä Suomessa nykysäänöin niin kovia sisäänpääsyvaatimuksia (korkeata ikää yhdistyneenä arkielämän toimintakyvyn merkittävään alenemiseen), että tavallinen yksilö ei sinne yllä. Tavallinen yksilö on jo kuollut, ennen kuin M_2 :n tuotosasiakkuus Suomessa yleensä alkaa. Se, miten käytännössä määrittelemme M_2 :n alan, esim. ihmisen vähimmäisajan järjestelmän tuotosten nauttijoiden piiriin pääsemiseksi, on tärkeä asia.

Kuitenkin tavallisen yksilön kaksoisrooli sekä panosten antajana että tuotosten nauttijana on *välttämätön* ehto mallien M_1 ja M_2 toimivuudelle. Järjestelmät eivät voi rahoittaa toimintaansa huippurikkailta, joita on valitettavan (?) vähän,

perityillä veroilla, taikoa panoksia tyhjästä tai varastaa niitä esim. ulkomailta tai ulkomaalaisilta. Olisi myös haaskausta valuttaa järjestelmien tuotokset tyhjyyteen (esim. Saksan ilmatilaan) tai ulkomaisten, järjestelmään panoksiaan uhraamattomien ihmisten hyväksi.

Implisiittiset perinnöt

Järjestelmissä M_1 ja M_2 pääosin tavallisten yksilöiden kesken uudelleen jaettavat resurssit ovat yksilöllisiä. Järjestelmän tuotokset ovat yksityishyödykkeitä, kuten yksilölliset kuukausi-eläkkeet, julkisen vanhustenhoidon palveluhyödykkeet ja tavarat. Luen siis myös yksilölle maksettavan lakisääteisen vanhuuseläkkeen yksityishyödykkeeksi, jonka hyödykemuoto on raha. Myös järjestelmien panokset ovat peräisin tavallisilta ansiotyötä tekeviltä yksilöiltä.

Koska järjestelmien M_1 ja M_2 tuotokset ja panokset kohdistuvat yksilöön, yksilö tavallaan kulkee eläessään järjestelmien ”läpi” tuen antajan eli panosten uhraajan ja tuen saajan eli tuotosten nauttijan rooleissa. Rahoittaja-asiakkaana hän luovuttaa eli antaa järjestelmälle jossain muodossa (yleensä rahana) panoksia, jotka järjestelmä jakaa jäseniensä eli vakuutettujen yksilöiden kesken, siis jakaa uudelleen rahaa eli omaisuutta. Tuotosasiakkaana hän voi saada järjestelmästä tuotoksia eli voi saada tavallaan takaisin järjestelmään luovuttamaansa panosomaisuutta.³ Voidaan myös ajatella, että yksilö saa järjestelmään luovuttamilleen panoksille tuoton, joka ilmenee raha-arvoisena vanhuuseläkehyödykkeenä järjestelmässä M_1 ja julkisen vanhustenhoidon palveluhyödykkeenä järjestelmässä M_2 . Tavallisen yksilön on oltava likipitään molemmissa rooleissa, jotta järjestelmät M_1 ja M_2 olisivat *reilussa ja taloudellisesti vakaassa tasapainossa*. Reilussa järjestelmässä ei voi olla liikaa vapaamatkustajia eli pelkkiä tuotosten nauttijoita eikä sen vastakohtia eli turvastaan liian kalliin hinnan maksavia, jotka eivät voi nauttia järjestelmään uhraamistaan panoksista eli omaisuudestaan esim. varhaisen kuolemansa takia.

³Käsitteet *tulo*, *omaisuus*, *varallisuus* ja *hyödykkeet* ovat lähellä toisiaan eli samaa ”käsiteperhettä”. Esim. *yksilön mahdollisuus vapaaseen olemassaoloon eläkkeellä on tärkeä omaisuuden muoto, jota ihmiset Suomessa arvostavat. Siis ne ihmiset, jotka ovat elossa ja voivat nauttia vanhuuseläkkeistään*.

Yksilöiden järjestelmään M_1 ennen vanhuuseläkkeiden nautintaa uhraamista pakollisista eli lähes välttämättömistä panoksista seuraa järjestelmän sisäisten eli implisiittisten perintöjen *ehdollinen välttämättömyys*. Implisiittisten perintöjen olemassaolon ehtona on siis järjestelmän M_1 olemassaolo.

M_1 :n rakenne määrää yhdessä ”valikoivan satuman” kanssa implisiittisten perintöjen kohdentumisen. Tarkoitin tässä valikoivalla sattumalla tosiasiaa, että naiset elävät noin 6–7 vuotta pitempään kuin miehet ja ylemmät sosiaaliryhmät monia vuosia pitempään kuin alemmat sosiaaliryhmät (ks. esim. Martelin 1994; Martikainen & Valkonen 1995). Perintöjen arvoon ja kohdentumiseen vaikuttavista monista tekijöistä tärkeimmät ovat seuraavat: 1) Jos M_1 tarjoaa korkean lakisääteisen vanhuuden eläketurvan, jaossa olevien implisiittisten perintöjen arvo on välttämättömästi suuri ja luonnollisesti sitä suurempi, mitä suuremmat ovat ihmisten elinajan erot. 2) Jos suomalaiset viettävät jatkossa sankoin joukoin eläkepäiviänsä ulkomailla, eläkepäätöä valuu välttämättömästi ulkomaille ja ilmeisesti näin on myös implisiittisten perintöjen osalta.

Lakisääteisen vanhuuseläkejärjestelmämme vakuutusperiaate sisältää edellä mainittuun välttämättömyyteen nojautuvia rakenteita, joiden selvittäminen on hyödyllistä ymmärtääksemme järjestelmän rakenteen totuudenmukaisesti ja oikein. Suomessa implisiittisiä perintöjä ei nyt havaita ja mitata, koska niiden arvoa ei kirjata mihinkään kirjanpitoon, mutta toki ne ovat olemassa havainnosta huolimatta. Mallin M_1 rakenne ja sen taustalla oleva malliteoria edellyttävät tai ”ennustavat” niiden välttämättömän olemassaolon, jolloin on hyvä puntaroida, kannattaako implisiittisten perintöjen arvot ja kohdentumiset objektiivisesti mitata kuvataksemme yhdessä paremmin sen mallin toimivuutta, jonka olemme yhdessä tehneet.

Malleja M_1 ja M_2 voidaan muotoilla niin, että implisiittisten perintöjen arvot ja kohdentuminen ovat haluttuja oikeudenmukaisuuden, ihmisten yhdenvertaisuuden ja talouden tehokkuuden kannalta. Niillä voidaan vaikuttaa sekä sukupolvien väliseen että sukupolvien sisäiseen tulojen ja muun varallisuuden jakoon. Periaatteessa on myös *mahdollista*, että samat tai eri yksilöt voivat samanaikaisesti, myöhemmin tai jo ennen panostensa uhrausta nauttia järjestelmien tuotoksista, kuten vanhuuseläkkeistä mallissa M_1 ja/tai julki-

sen vanhustenhuollon palveluista ja tavaroista mallissa M_2 . Antavathan ihmiset lapsilleen eksplisiittisiäkin perintöjä ja lahjoja ennakkoon ja ihminen voi muuttaa nauttimaan omistusasumisestaan jo vuosikymmeniä ennen, kuin hän on maksanut asuntonsa kokonaan. Ei siis ole periaatteellisia esteitä jakaa mallin M_1 implisiittisiä perintöjä vaikka ennakkoon ja kohdentaa perinnöt, mihin ja kelle tahansa halutaan. Esteet ovat pikemminkin käytännöllisiä, mallien pelisääntöjen sanelemia.

Rahoitusmalleista

M_1 :tä ja M_2 :tä voidaan rahoittaa hyvin monilla tavoin. Se, että Suomessa ihmiset rahoittavat tai ansaitsevat laskennalliset vanhuuseläkeoikeutensa *kokonaan ensin* ansiotyötä tekemällä ja nauttivat vanhuuseläkkeistään myöhemmin, jos he ovat vielä elossa, on vain yksi mahdollinen turvan pelisääntö. Vaihtoehtoinen rahoitusmalli on Suomessa käytössä julkisessa vanhustenhuollossa eli M_2 :ssa, jossa asiakkaat rahoittavat noin 20 prosenttia palveluista palvelujen käytön aikaisina maksuina. Verorahoitus on noin 80 prosenttia. Hiukan outoa on se, ettei jälkikäteismaksua ole käytössä kummassakaan nykymalleistamme M_1 ja M_2 .

Lakisääteisen vanhuudenturvan instituutiot, kuten julkista valtaa edustavat valtio ja kunnat sekä työeläkeyhtiöt, ovat suurelta osin vakuutusyhtiön tai pankin tapaisia instituutioita. Pääosin ne välittävät eli *siirtävät* yksilöiltä perittyjä *pakollisia* panoksia, kuten veroja ja veronluoteisia vakuutusmaksuja, *mahdollisesti* jaettavaksi samoille yksilöille (nuoremmalta Y:ltä vanhemmalle Y:lle) tai muille yksilöille (nuorelta X:ltä vanhalle Y:lle, ehkä vanhalta X:ltä vanhalle Y:lle) varainsiirtoina, joita kutsun järjestelmien tuotoksiksi. Erityisesti näin on M_1 :ssä. Julkisessa vanhustenhuollossa tuotos on usein konkreettinen palvelu- tai tavara-hyödyke, mutta varojen välitys ja siirto ovat ominaista myös M_2 :lle. Koska Suomessa ei ole yksilöllisiä sosiaaliturvatilejä, emme tiedä, mitä ja miten veroja yksilöiltä yksilöille siirtyy.

Lakisääteinen vanhuuseläkejärjestelmämme on julkista vanhustenhuoltojärjestelmäämme yksilöllisempi seuraavin poikkeuksin: 1) Yksilön eläketilille rekisteröidään todellisten rahapanosten sijasta yksilön ansiotyöllään ansaitsemat *laskennalliset* ansioeläkeoikeudet, jotka väljästi myötäi-

levät yksilön ja tämän työnantajan yksilön puolesta järjestelmään uhraamia rahapanoksia. 2) Etuusperusteen eli ns. define benefit -periaatteen takia vanhuuseläkkeitä maksetaan ”tipoittain” yksilöllisinä kuukausieläkkeinä yksilön loppuikä. Tällöin nuorena kuoleva X voi nauttia ”ansaitsemistaan” eläkkeistä vain muutaman tipan tai ei mitään loppuvarojen valuessa pitempään elävän yksilön Y hyväksi. Kyse ei siis ole Y:n todella ansaitsemista eläkevaroista tai myöhennetyistä pallosta. Poikkeuksien takia yksilöiden todellisten panosten ja todella nauttimien tuotosten arvot eroavat toisistaan. Käänteinen vahinkovakuutus hyödyntää tätä eroa. Julkisessa vanhustenhuollossa yksilön järjestelmään uhraamalla pääpanoksilla eli veroilla ei ole niinkään selvää yhteyttä yksilön saamiin tuotoksiin kuin lakisääteisessä vanhuuseläkejärjestelmässä. Oikeus tukeen ja tuen arvo määräytyvät kunnassa asumisen ja ns. tarpeen mukaan.

Yhteistä järjestelmille M_1 ja M_2 on se, että tuotokset rahoitetaan epäselvän yhteisvastuullisesti työntekijäin, työnantajain, kuntien ja valtion varoista. Näin on, vaikka tuen tuotosten nautinta on yksilöllistä ja kohdistuu voittopuolisesti pitkään eläville hyväosaisille ja varsin hyväosaisille ihmisille (ks. esim. Martelin 1994; Martikainen & Valkonen 1995). Objektiiivinen havaintotietomme järjestelmien M_1 ja M_2 ja niiden yhdessä muodostaman järjestelmän $M = M_1 + M_2$ panosten ja tuotosten kohdistumisesta ei siis ole yhteismitallista. M :n rakenteesta voimme kuitenkin päätellä, että järjestelmien tuotokset kohdistuvat yksilöllisesti ja pikemminkin hyvä- kuin huono-osaisille. Panosten epämääräisen yhteisvastuullisuuden takia emme tiedä, miten turvan rahoitus todella jakautuu hyvä- ja huono-osaisten kesken. Periaatteessa ei olisi vaikeata mitata yksilön rahapanokset järjestelmiin M_1 ja M_2 . Yksilöllisten panosten mittaustarkkuudesta voidaan myös tehdä sopimus.

Objektiiivisen tosiasiatiedon puuttuessa jouddumme *spekuloimaan*, paljonko kukin yksilö todella rahoittaa omaa ja muiden suomalaisten yksilöiden (ehkä välillisesti ulkomaalaistenkin) vanhuudenturvaa. Vakuutusperiaattemme peittää tosiasioita erityisesti panospuolella. Lakisääteisen vanhuudenturvamme sukupolvisopimusta (ks. esim. Uusitalo 2002) olisi mahdollista täsmentää. Yhtäältä on kyse yksilöiden oman elämän sisäisistä tulon- ja muiden varain siirroista, toisaalta yksilöiden välisistä siirroista nuorempien ja van-

hempien sukupolvien välillä ja kolmanneksi sukupolven sisäisistä siirroista. Yksilöllinen näkökulma lakisääteiseen vanhuudenturvaan auttaa selvittämään totuudenmukaisesti mainitut kolme siirron ulottuvuutta.

Eriytetty kirjanpito

M_1 :n ja M_2 :n alat eli pelikentät sekä pelisäännöt on ilmeisesti suotavaa määritellä yhtä yksiselitteisesti kuin missä tahansa pelissä, kuten shakissa, jalkapallossa tai nopan heitossa. Jos malli ei ole selvästi määritelty, käsitys pelattavasta pelistä, sen säännöistä, pelin kulusta ja pelin lopputuloksen objektiivisesta mittauksesta jää hämäräksi.

M_1 :llä ja M_2 :lla on oltava *eriytetty kirjanpito*, joihin hyväksytään vain mallin pelisääntöjen sallimat, mallin alalla sattuneiden tapahtumien muuttuja-arvot. Mallin säännöt kieltävät mahdollomat muuttuja-arvot, kuten noppapelissä arvot 7 ja 9 tai shakissa kuningattaren loikkauksen yli sotilaan. Jos järjestelmien M_1 ja M_2 yksilöllinen kirjanpito on edellä kuvatulla tavalla totuudenmukainen, voimme mitata yksilön eli asiakkaan M_1 :een ja/tai M_2 :een maksamien panosten ja järjestelmästä yksilölle maksettujen tuotosten arvot.

Panosten ja tuotosten erotus kuvaa yksilön pelin lopputilannetta eli voittoa tai tappiota M_1 :ssä tai M_2 :ssa. Erotus on laskettavissa myös yhdistetyssä mallissa $M = M_1 + M_2$. Ilmeisesti pelin lopputilanne olisi perusteltava. Sattuman tiliin ei voi kaikkea panna, koska mallien M_1 ja M_2 pelisäännöt ovat ihmisten säätämiä ja vain osittain sattumanvaraisia. Sattuma, esim. ihmisen kuolinajankohta, ”varjostaa” pelin kulkua, mutta ei määrää lopputulosta. Myös koko lakisääteisen vanhuudenturvan M yksilöllisen pelin lopputilanteen tulee olla perusteltu, koska mallit M_1 ja M_2 on Suomessa säädetty toisistaan riippuviksi. M_2 mm. ”syö” panoksina M_1 :n tuotoksia. Eläkkeen otetaan julkisen vanhustenhuollon tulosidonnaisissa asiakasmaksuissa huomioon. Esi-merkki havainnollistaa asiaa.

Jos yksilö Y on vuonna 2020 ollut 20 vuotta vanhuuseläkkeellä, hänen voittonsa M_1 :ssä on ilmeisesti kymmeniä tuhansia euroja. Asian voi päätellä ja laskea suuntaa-antavasti nykyjärjestelmässämme. Kun säädämme pelisääntöjä M_2 :lle, Y:n voitto M_1 :ssä on perusteltua ottaa huomioon reilussa lakisääteisessä vanhuudentur-

vajärjestelmässä. Toisin sanoen Y:n voitto (tai tappio) M_1 :ssä vaikuttaa Y:n voiton (tai tappion) arvoon M_2 :ssa. Se, että Y voittaisi myös M_2 -pelissä M_1 :n pelitilanteesta riippumattomasti, olisi mahdollista suurelta osin vain niin, että nuorena kuoleva huono-onninen X (tai X:t) maksaisi Y:n kaksoisvoiton pelitappioillaan M_1 :ssä ja M_2 :ssa. Päätelmä nojautuu resurssien niukkuuteen, lakisääteisen vanhuudenturvan vakuutusperiaatteen ja jo Suomessa aktualisoituneeseen tosiasiaan, että M_1 ja M_2 riippuvat järjestelminä toisistaan.

Huono-onnisen X:ltä hyväonniselle Y:lle järjestelmien sisällä siirrettävää varallisuutta kutsun implisiittiseksi perinnöksi. Kyse on *käänteisestä vahinkovakuutuksesta*. Aidossa vahinkovakuutuksessa varat siirtyvät hyväonniselta huono-onniselle eli terveeltä sairaalle, siltä, jonka talo ei pala, sille, jonka talo palaa, raittiilta päihdeongelmaiselle, varakkaalta varattomalle jne. Vaikka kuollut X ei enää tarvitsekaan peleissä M_1 ja M_2 menettämiään rahoja, *vielä* eläessään hän olisi ehkä tarvinnut niitä, esim. parempien asuin- ja muiden elinolosuhteiden rahoittamiseen, sairauden- ja terveydenhuoltoon, mielenterveys- ja päihdepalveluihin, kuntoutukseen jne. Tällöin hän ei ehkä olisikaan kuollut niin nuorena eli olisi pärjännyt paremmin ”elämänpelissä” Y:lle. Siitä, mikä on varmasti tapahtunut, ei voi varmasti päätellä sitä, mitä olisi voinut toisissa olosuhteissa tapahtua.

Yksilöiden panoksia ja tuotoksia ei nyt mitata lakisääteisessä vanhuudenturvassamme edellä kuvatulla tavalla totuudenmukaisesti. Emme näe pelien M_1 ja M_2 sekä yhteispelin $M_1 + M_2$ lopputilanteita yksilötasolla. Epäselvälle asiantilalle on varmasti hyviä historiallisia perusteluja, mutta on myös perusteita mitata tilanteet tulevaisuudessa totuudenmukaisemmin. Mittaus liittyy käänteisen vahinkovakuutuksen käsitteen selventämiseen ja järjestelmien välttämättömään tasapainoon.

Järjestelmän tasapainon välttämättömyys

Fysiikassa oletetaan, että energiaa ei synny tyhjästä. Suljetussa järjestelmässä energia muuttuu tai vaihtaa ilmiömuotoaan ja paikkaa avaruuden ”ajan virrassa”. Tätä vastaa sosiaalisissa malleissa aksiooma, joka kieltää sosiaalisten hyötyjen ja niiden mitattavissa olevien hyödykemuotojen synny tyhjästä.

Sosiaalisella ilmiöllä eli tapahtumalla, esim.

hyödykkeellä, on siis välttämättömästi kaksi samanarvoista, mutta vastakkaismerkkistä puolta eli panos- ja tuotospuoli, niin kuin mekaniikassa on liikkeellä kaksi yhtä suurta vastakkaisuuntaista voimaa eli aktio ja reaktio. Tapahtuma eli hyödykkeen vaihto on syytä kirjata kaksinkertaisen tilinpidon aksiooman mukaan sekä debetiin (varojen eli hyödykkeen käyttö) että kreditiin (varojen eli hyödykkeen rahoituslähde) (ks. esim. Ihantola & Leppänen 2002). Myös yksilöön kohdistuvan tapahtuma- eli hyödykejoukon (hyödykkeen määrittely voi vaihdella eri tilanteissa), esim. yksilön koko hoitourallaan nauttiman julkisen vanhustenhuollon kokonaishyödykkeen, kirjausten summan arvon on kaksinkertaisen tilinpidon aksiooman mukaan oltava sama debet- ja kredit-puolella. Kirjaussäännöissä on kielletty yksinkertainen kirjaus, esim. hyödykkeen tuotospuolen yksipuolinen vienti ulos järjestelmästä pelkällä debet-kirjauksella – kertomatta mistä tuotos rahoitetaan (kredit) – tai panospuolen yksipuolinen tuonti sisään järjestelmään – kertomatta mihin tuotokseen varat käytetään. Ilmeisesti näin on, koska yksipuolinen kirjaus on terveen järjen ja *todellisuuden vastainen*. Mikään sosiaalinen hyödyke ei voi tulla tyhjästä eikä siirtyä tyhjään.

Eli kun lakisääteisiä vanhuuseläkehyödykkeitä jaetaan mallin M_1 (tai julkisen vanhustenhuollon hyödykkeitä mallin M_2) tuotoksina ulos tietyn arvoisesti T jossain aikavälissä ja kirjaus tehdään debet-puolelle, järjestelmän tilinpidossa kredit-puolella täytyy olla samanarvoisesti järjestelmään sisään otettuja eli tuotoksiin käytettyjä panoksia. Näin ollen $T = P$. *Tämä tasapainoehto on ehdottoman välttämätön*. Esimerkiksi ns. jakojärjestelmässä ja rahastoivassa järjestelmässä tasapaino vain *ilmentyy* eri muodoissa. Jakojärjestelmä ei sisällä positiivista (omaisuutta) tai negatiivista (velkaa) aineellista pääomaa, jota ”syömällä” voitaisiin osin tai kokonaan rahoittaa ulos maksetut tuotokset T eli panokset P, kuten on mahdollista rahastoivassa järjestelmässä.

On myös *selvää*, että vapailla eli globaaleilla pääomamarkkinoilla järjestelmä, jolla on paljon omaisuutta säästössä vanhuudenturvaan, kuten on tietääkseni Sveitsin eläkejärjestelmässä verrattuna Suomen lakisääteiseen eläkejärjestelmään M_1 (ja M_1 :ssä verrattuna M_2 :een), on vakuuteuille turvallisempi kuin jakojärjestelmä, jos varainhoidon riskiä hajautetaan. Rikas maa (Sveitsi), järjestelmä (M_1) ja ihminen (pitkään elävä hyväosainen) poikkeavat köyhästä maasta (Suomi), jär-

jestelmästä (M_2) ja ihmisestä (lyhyesti elävä huono-osainen) samalla tavalla. Rikkaan elämä on köyhän elämää turvallisempaa ja tasaisempaa eli miellyttävämpää ja jatkuu usein ehkä tämän takia tasaisena pitempään. Asia todennettiin empiirisesti Suomessa 1990-luvulla, kun köyhät joutuivat vaikeuksiin ja julkista vanhustenhuoltoa leikattiin (M_2 "niiasi" ison laman edessä syvään), mutta M_1 :tä ei kovinkaan paljon. Ilmeisesti tarvitsemme M_1 :n tapaisia vauraita vakauttajia myös palvelupuolelle (ks. esim. Uimonen 2003).

Järjestelmän välttämätön tasapainoehto voi ilmentyä myös yksilö- eli asiakastasoisena tasapainona. Pelkästään järjestelmää rahoittavat ihmiset eivät ilmeisesti katso hyvällä vapaamatkustajia, jotka heidän kustannuksellaan hyötyvät järjestelmästä, ei ainakaan silloin, jos vapaamatkustamistilanteet ja vapaamatkustajat voidaan objektiivisin mittauksin todeta. Tällainen objektiivinen mitaus ei ole helppoa, koska se sisältää mm. käännteisen vahinkovakuutuksen käsitteen operationalisointiin kuuluvia eettisiä ulottuvuuksia, mutta mahdotonta se ei ole.

Järjestelmissä M_1 ja M_2 vakuutettujen ihmisten on syötettävä järjestelmään välttämättömästi panoksensa, esim. rahaa, jossain määriteltävissä olevassa alassa eli paikassa ja ajassa, jota kutsun atph-avaruudeksi.⁴ Panosten on välttämättä oltava peräisin joiltakin yksilöllisiltä toimijoilta, joko eläviltä ansiotyötä tekevilta ihmisiltä ja/tai kuolleilta implisiittisinä tai eksplisiittisinä perintöinä. Vakuutettujen ihmisten on myös välttämättömästi otettava tuotokset ulos järjestelmästä joskus jossain atph-avaruuden alassa. Järjestelmän pelisäännöt määräävät siis sen atph-avaruudessa määriteltävän mahdollisuuksien kentän (opportunity set), jolla panosten syöttö järjestelmään on mahdollista ja jolla järjestelmän jakamien tuotosten nautinta on mahdollista. Todennäköisyysjakautumat kertovat panosten syötön ja tuotosten nautinnan jakautuman mahdollisuuksien kentällä. Se, mitä järjestelmä havaitsee eli kirjaa tapahtumina tietojärjestelmiinsä, on eri asia.

M_1 :ssä ihmiset voivat viedä eläkkeensä ulos Suomesta, jos he esimerkiksi muuttavat vakinaisesti ulkomaille. Vanhuuseläkkeiden tuotosten nautinnan maantieteellinen eli paikallinen ala on

siis suurempi kuin panosten sisään syötön ala, joka on tietäkseni käytännössä rajautunut Suomeen. Julkisessa vanhustenhuollossa eli M_2 :ssa mallin paikallinen ala on paljon rajallisempi. Jotkut vanhukset, kuten vammaiset (M_3 :ssa) ja mielisairaajat (M_4 :ssä) jne., saattavat olla asuinkuntansa "sidottuja kuntavankeja". Muutto toiseen kuntaan voi nimittäin vaarantaa ihmisen mahdollisuuden saada järjestelmän tuotoksia eli palveluja. "Sidos" johtuu siitä, että kunnasta toiseen muuttava asiakas ei tuo "sosiaaliturvarallisuutta" mukanaan tullessaan uuteen asuinkuntaansa, vaan aiheuttaa lisäkuluja vastaanottavalle kunnalle ja säästöjä lähtökunnalle. Tämä epäkohta on mahdollista korjata, mutta tärkeämpää on lakisääteisen vanhuudenturvan kansallisen tason ulkoisten ja sisäisten vuotokohtien ehkäisy.

Ulkoiset eläkevarojen vuodot ovat ongelmallisimpia. Suomi voi menettää ulkomaille ehkä miljardeja euroja, jos eläkevarallisuutemme sijoitetaan huonosti, tai vastaavasti voittaa miljardeja euroja sijoitustuottoina ulkomailta, jos olemme hyviä sijoittajia. On kuitenkin myös muita tapoja, joilla eläkepääomaa voi karata maasta tai kotiutua Suomeen. Pääomaa karkaa maasta esimerkiksi silloin, kun eläkeläinen muuttaa pysyvästi ulkomaille. Ulkomaille maksettavat vanhuuseläkkeet hyödyttävät eläkeläisen lisäksi ulkomaiden työntekijöitä, jotka siis maksavat Suomen eläkejärjestelmästä peräisin olevista tuloista veronsa omaan maahansa ja vakuutusmaksut omaan eläkejärjestelmäänsä. Onkohan Suomessa yksilön loppueliniän kestävä kuukausieläkkeen maksutakuun alkuperäisenä tarkoituksena ollut mahdollistaa tällainen pääoman ulosvienti? Onko se kaikilta osin reilua ja Suomelle hyödyksi? Soveltuuko eläkkeen vapaan käytön idea, jota ei liene syytä muuttaa, paremmin ns. maksuperusteiseen järjestelmään, jossa yksilön nauttiman kokonaiseläkkeen määrä ensimmäisestä viimeiseen eläkepäivään riippuisi yksilön järjestelmään uhraamien panosten määrästä? Tällöin myös nuorena kuolevat ihmiset saisivat ansaitsemistaan eläkerahoista hyötyä itselleen enemmän jo eläessään.

Ne vanhuuseläkkeet, jotka kulutetaan Suomessa, edistävät suomalaista elinkeinoelämää, työllisyyttä ja kasvattavat sitä vero- ja vakuutusmaksupohjaa, josta rahoitetaan suomalaisten lakisääteistä vanhuudenturvaa. Tätä kutsun eläkepääoman kotiuttamiseksi. Vanhustenhuollon palvelujen tarpeen ennustetaan kasvavan. Lakisääteisen vanhuudenturvan pääomavirtoja kannattaa

⁴Atph-avaruus muodostuu ajan, toimijan, paikan ja hyödykkeen muodostamista ulottuvuuksista, joiden suhteen jonkin järjestelmän eli mallin ala voidaan määritellä.

siis kotiuttaa kotimaahan näihin palveluihin. Kun ihminen käyttää vanhustenhuollon palveluja Suomessa, kulutuksen välittömät ja välilliset hyödyt suomalaisille Suomessa ovat suuret verrattuna esimerkiksi hyödyn menetyksiin, jotka aiheutuvat ulkomaille maksetuista eläkkeistä.

On mahdollista, että lakisääteisen vanhuudenturvan kokonaispelin $M = M_1 + M_2$ kaikkia kansallisesti tärkeitä yhteyksiä ei vielä tunneta. Ilmeisesti on välttämätöntä, että mallissa M_1 on *erikseen* oma tasapainoehtonsa ja mallissa M_2 oman. Sen sijaan yhdistetyn mallin $M = M_1 + M_2$ tasapaino ei ole edellisten yksinkertainen matemaattinen summa. Mallit eli järjestelmät riippuvat toisistaan. M :ssä joudumme totuudenmukaisen kuvan saamiseksi ns. eliminoimaan M_1 :n ja M_2 :n välisiä varallisuuden siirtoja, joita ei ole mahdollista eritellä tässä tarkemmin. Tosiasia, että eläkejärjestelmän tuotoksia eli vanhuuseläkkeitä käytetään julkisen vanhustenhuollon panoksina eli M_2 ”syö” M_1 :stä, on luonnollinen asia. Näin on hyvä. Myös sen takia ikäihmisistä iäkimmäille maksetaan eläkkeitä, että he käyttäisivät niitä ja muita pitkän viisaan elämänsä aikana säästämiään varoja itselleen tarpeellisiin julkisen vanhustenhuollon palveluihin ja näin kantaisivat kohtuullisen taloudellisen kortensa siihen yhteisvastuulliseen vanhuudenturvan kekkoon, jota heitä nuorempana kuolleet ihmiset ovat jälkeensä jättämällä mittavilla implisiittisillä perinnöillä solidaarisesti vähin äänin rahoittaneet.

Onko Suomella varaa olla kiinnittämättä huomiota mahdollisuuteen ohjata eläkevaroja kotimaassa asuville suomalaisille?

TIIVISTELMÄ

Timo Karjalainen: Suomalaisen vanhuudenturvan sisäisistä suhteista

Tarkastelen artikkelissa suomalaista vanhuudenturvaa systeemisestä kokonaisuutena. Yksilöllisestä näkökulmasta lakisääteisessä vanhuudenturvassamme on kolme riskin tasauksen pääulottuvuutta. Tuloja ja muuta varallisuutta siirretään a) yksilön elämässä ansiotyöiästä sen jälkeiseen aikaan, b) sukupolven sisällä nuorena kuolevilta pitempään eläville sekä c) nuoremalta sukupolvelta vanhemmille ja päinvastoin. Sukupolvisopimus yhdistetään yleensä c-siirtoihin. Usein ajatellaan, että nuorempi polvi saa asteittain käyttöönsä vanhemman polven rakentaman yhteiskunnan ja perii sen lopulta kokonaan vastineena siitä, että se rahoittaa pääosan vanhempiensa vanhuudenturvasta. Näin ei aina ole. Myös a- ja b-siirrolla on suuri merkitys turvan rahoitukselle. Koska nuorena kuolevat eivät itse ehdi nauttia kaikesta rahoittamastaan vanhuudenturvasta,

Syö ja tule syödyksi

Jos muistan oikein, Woody Allen on verrannut ihmiselämää ravintolaan, jossa kaikki syövät toisiansa. Hyvin toimiva markkinatalous nojautuu toimintaperiaatteeseen ”syö ja tule syödyksi”. Tämä periaate on sen dualistisen totuuskäsityksen mukainen, jonka pintaesittelyllä aloitin tämän artikkelin. Ilmeisesti totuuden kaksi puolta ilmenevät myös onnekkaan ihmisen kykynä aikanaan syödä ja aikanaan tulla syödyksi. Parhaiten saman totuuden muotoili kuitenkin Arthur Schopenhauer (1991) eli jotenkin näin: Yksilöt syntyvät ja kuolevat, mutta suku tai laji säilyy. Ei ihminen kuole, yksilö vain vaipuu kuollessaan ihmisuskunsa uneen.

Vahvojen empiiristen havaintojen vahvistamana on toki pakko myöntää, että varsin monet meistä näyttävät olevan hyvin syvässä unessa. Niin vähän ääntä itsestään pitävät kuolleet ja kuopatut ja niin harvoin he muistuttavat meitä eläviä uneksoja jälkeensä jättämistään implisiittisistä ja eksplisiittisistä perinnöistä, vaikka syytä olisi. Niinkö vähän arvostamme nuorena kuolleita Suomen ja suomalaisten hyväksi työtä tehneitä, ettemme vaihda edes laskemaan, minkä arvoisia ovat heidän jälkeensä jättämät implisiittiset perinnöt, jotka he jättivät meille osana siitä miljardien eurojen arvoisesta sosiaalisesta kiertokirjeestä, jonka tarkoitus lienee yhdistää suomalaisia yksilöitä sukupolvea sukupolveen? Olisikohan julkinen vanhustenhuoltomme nyt vaarassa näivettyä kunnallisen köyhäinhoidon nurkkaan isoveljeläkejärjestelmän porskuttaessa eteenpäin kuin höyryjuna?

he jättävät turvajärjestelmään sisäisiä eli implisiittisiä perintöjä, joiden arvoa ja kohdentumista emme tiedä Suomessa riittävän tarkasti. Implisiittiset perinnöt ja muut varallisuuden siirrot on mahdollista mitata objektiivisesti ns. atph-avaruuden käsitteen avulla. Tällöin lakisääteinen vanhuudenturvan luonne käänteisenä vahinkovakuutuksena myös selventyy.

Vanhuudenturvan kaksi osajärjestelmää, vanhuuseläkkeet ja julkinen vanhustenhuolto, ovat kuin sisko ja veli. Jotta Suomeen voitaisiin kehittää reilusti toimiva julkinen vanhustenhuolto, näille osajärjestelmille ja niiden väliselle suhteelle tulisi löytää yhteinen pelisääntöjen kansallinen pohja, joka turvaa suomalaisille työtä tekeville hyvän vanhuuden biologisesta iästä riippumatta. On myös mahdollista kehittää yleinen sosiaaliturvan viitekehys, jossa sattumanvaraiset, mahdolliset ja välttämättömät sosiaaliset totuudet eritellään. Raotan artikkelissani myös ovia tähän viitekehykseen.

KIRJALLISUUS

- IHANTOLA, E.-M. & LEPPÄNEN, P.: Yrityksen kirjanpito. Helsinki: Gaudeamus, 2002
- MARTELIN, T.: Differential Mortality at Older Ages. Sociodemographic Mortality Differences among the Finnish Elderly. Helsinki 1994
- MARTIKAINEN, P. & VALKONEN, T.: Lama ja ennenaikainen kuolleisuus. Helsinki 1995
- POPPER, K. R.: Arvauksia ja kumoamisia. Tampere 1995 (alkuper. 1963)
- POPPER, K. R.: Avoin yhteiskunta ja sen viholliset. Keuruu: Otava, 2000 (alkuper. 1945)
- SCHOPENHAUER, ARTHUR: Kuolema ja kuolematon. Filosofinen tutkielma. (Eino Kailan suomennos.) Hämeenlinna: Karisto, 1991
- STIGLITZ, JOSEPH E.: Economics of the Public Sector. New York: W. W. Norton & Company, 2000
- UIMONEN, M.: ”Eläke on kallista herkkua.” Helsingin Sanomat 11.2.2003
- UUSITALO, HANNU: Sukupolvien välinen oikeudenmukainen tulonjako. Yhteiskuntapolitiikka 67 (2002): 1, 38–43
- YLÄ-LIEDENPOHJA, J.: Taloustiede tänään. Helsinki: Liljet Oy, 1995.